

УДК 159.923

РОЛЬ ПСИХОЛОГІЧНОЇ УСТАНОВКИ У ФОРМУВАННІ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ

Новікова К. М.,

практичний психолог відділення психопрофілактики та професійного психофізіологічного відбору Державної установи «Центр психіатричної допомоги та психофізіологічного відбору МВС України», здобувач кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ, м. Київ

Розглядається механізм впливу психологічних установок особистості на процес формування девіантної поведінки. Психологічні установки, які є формою несвідомої психологічної активності суб'єкта, в результаті повторювань фіксуються на рівні ціннісних орієнтацій особистості та впливають на її поведінку. Особлива увага приділяється механізмам формування делінквентної поведінки як одного з видів девіантної поведінки. Подаються результати дослідження психологічних установок та індивідуально-психологічних особливостей засуджених за повторні насильницькі злочини. Зроблені висновки дають можливість визначати причини девіантної поведінки, а також розробляти засоби її профілактики і психологічної корекції.

Ключові слова: *девіантна поведінка, делінквентність, психологічні установки, диспозиції, несвідоме, насильницька злочинність, профілактика, психологічна корекція.*

Постановка проблеми. Проблемою девіантної поведінки науковці цікавляться досить давно. Адже всі форми девіантної поведінки мають загальну спільну ознаку – деструктивність. Відхилення поведінки від соціальних норм завжди призводить до руйнування – здоров'я, відносин, життя. Особливо небезпечною формою девіантної поведінки є делінквентність – порушення правових норм, що спричиняє дестабілізацію громадського порядку, погрожує психологічному та фізичному благополуччю як окремих громадян, так і суспільства в цілому.

На даному етапі економічних та політичних перетворень в нашій державі питання ефективної профілактики та корекції девіантної поведінки стоїть досить гостро. Важливими напрямками у вирішенні цієї проблеми є вивчення психологічних передумов девіантної поведінки, враховуючи індивідуальні та соціальні відмінності суб'єктів та розробка державних програм профілактики та психологічної корекції девіантної поведінки серед різних прошарків населення. Особливої уваги потребують групи ризику – підлітки та колишні засуджені. Досі залишається відкритим питання щодо створення ефективних та діючих програм ресоціалізації засуджених, як у процесі, так і після відбуття покарання, адже представники спецконтингенту, маючи кримінальний досвід і певний час знаходячись за межами суспільства більш схильні до порушення соціальних норм, ніж законотрухляні громадяни.

Метою даного дослідження є аналіз впливу психологічних установок особистості на формування делінквентної поведінки як одного з видів девіантної поведінки та врахування цих особливостей для створення оптимальних шляхів її профілактики та психокорекції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченням поняття установки та проблему несвідомого займалися такі вчені: В.Г. Норакидзе, Д.Н. Узнадзе, А.С. Прангішвілі, С.Л. Рубінштейн, Ш.А. Надірашвілі, А.Є. Шерозія, А.Б. Сахаров, А.Ф. Зелінський, Б. Ядов. Згідно концепції Д.Н. Узнадзе психологічна установка трактується як стан готовності до здійснення певної поведінки, спрямованої на задоволення конкретних потреб у певній ситуації [8, с.35]. Установка є механізмом, який формується з моменту народження протягом усього життя, закріплюється в результаті повторювань і визначає спрямованість активності особистості та її інтенсивність. Установка є несвідомим компонентом психічного життя, але на її основі виникають різні стани свідомості, що відображається у поведінці людини. У науковій літературі установки класифікуються за наступними критеріями:

За рівнями регуляції психічної активності:

1. Установки першого рівня є несвідомими та імпульсивними. Активність здійснюється суб'єктом безпосередньо під впливом актуальної ситуації та існуючої потреби. Установки цього рівня є найменш стійкими.

2. Установки другого рівня, здійснюються з участю свідомого ставлення до дійсності. Складаються з емоційного (оціночного), когнітивного та поведінкового компонентів. Індивід визначає своє відношення до ситуації за допомогою процесів мислення, коли стикається з задачею, яку йому потрібно вирішити.

3. Установки третього рівня є вольовими діями, які регулюються системою ціннісних орієнтацій і моральних принципів особистості.

4. Установки цього рівня формуються на основі вищих потреб особистості. В поведінці представлені цілепокладанням, важливими елементами якого є життєві цілі, пов'язані з головними соціальними сферами життя – професійною, сімейною, пізнавальною [9, с.16].

За ступенем фіксації установок бувають:

1. Первинна установка – виникає на основі поєднання актуальної потреби та об'єктивної ситуації, в якій ця потреба може бути задоволена.

2. Фіксована установка – виникає на основі багаторазових повторювань, тобто диспозиційна установка.

Фіксована установка є стабільною модифікацією особистості, завжди представлена в свідомості суб'єкта певним змістом. В умовах проживання схожою ситуації з тією, в якій вона була зафіксована, установка актуалізується і впливає на поведінку людини. Т.ч., фіксована установка зберігає готовність знову проявитись, як тільки з'являються відповідні умови. Готовність актуалізації фіксованої установки залежить від її міцності. Внаслідок багаторазових повторювань та високого особистісного значення фіксована установка може швидко актуалізуватись в умовах неадекватних подразників, перешкоджаючи дії адекватної установки. Збудливість фіксованої установки є індивідуальною якістю.

Фіксовані установки утворюють диспозиційні установки, які, на відміну від ситуативних установок, є стійкими якостями особистості, сформованими в процесі накопичення досвіду. В певній мірі вони завжди впливають на активність людини, є компонентами основних поведінкових стратегій. Д.М. Узнадзе зауважував, що в цьому плані для кожної людини є

вирішальним її минуле, ситуації, які відбувалися в її житті, важливі для неї враження і переживання. Ці фактори впливають на те, що у кожної особистості з'являються свої, відмінні від інших фіксовані установки. Саме вони впливають на те, що для суб'єкта в ситуації вибору можливих дій є актуальними лише деякі з них, лише до деяких він відчуває несвідому внутрішню готовність [8, с.70].

Динамічна установка, навпаки, характеризується гнучкими та різноманітними типами поведінки, здатністю змінювати їх в залежності від обставин, враховуючи набутий досвід і навчаючись нового. Оптимальним вважається співвідношення динамічних і статичних характеристик в характері особистості, що виявляється в здатності зберігати потрібний досвід і навчатись новому. Установки можуть бути нефіксованими. Це означає, що будь які ситуації мають на людину вагомий вплив, але цей досвід не фіксується в психіці людини в силу її індивідуальних особливостей.

Також установці притаманні такі характеристики, як динамічність і статичність. Особливістю статичної, або ригідної установки є те, що вона впливає довготривалий період часу на поведінку суб'єкта, навіть тоді, коли ситуації змінюються і потребують нових форм реагування. Такий тип установки є ознакою психопатизації особистості, ригідності її психічних процесів.

Вагомий внесок у вивченні проблеми особистості злочинців та механізмів формування протиправної поведінки здійснили Ю.М. Антонян, В.В. Гульдман, Л.Д. Гаухман, В.Н. Кудрявцев, Ю.Д. Блувштейн, П.С. Дагель.

Причинами дезадаптації особистості в соціумі і формуванні девіантної поведінки Антонян Ю.М. вважав несприятливий вплив на людину в дитинстві батьками, особливо матір'ю. На ранніх етапах життя в результаті емоційного відторгнення батьками, бракування батьківської ласки та турботи у дитини на несвідомому рівні формується тривожність і відчуженність, страх втрати себе, свого «Я». У разі, якщо з часом ситуація не змінюється, почуття тривоги і страху можуть набувати хронічного стану. Якщо тривожність досягає рівня страху смерті, тоді людина починає захищати свій біологічний статус, існування. Таким чином здійснюються насильницькі злочини як засіб захисту від світу, який здається небезпечним та ворожим.

Поняття «відчуженність» трактується як протистояння індивіда суспільству, втрата почуття солідарності, сприйняття оточуючого середовища як незрозумілого та ворожого, відчуття власної ізоляції від соціальних норм, що перешкоджає їх засвоєнню. Відчуженність може приймати форму аутизації, яка проявляється у відході у свій внутрішній світ, орієнтації на внутрішні критерії, порушенні адекватного емоційного реагування та розуміння оточуючих. В результаті посилюється почуття ізолюваності, втрачається фактична приналежність соціальним групам. На особистісному рівні зростає внутрішня напруженість, тривожність, оточуюче середовище здається суб'єкту ворожим та погрозливим без існуючих на то підстав. Ці фактори призводять до дезадаптації особистості, яка може проявлятися і в формі агресії як захисної реакції, так в надмірній дружелюбності, готовності виконувати побажання значимих людей, з

якими прагнуть спілкування, навіть якщо це протирічить соціальним очікуванням і нормам. Чим вужче сфера станів, в яких дитина повністю та адекватно сприймається матір'ю, тим більше його особистість набуває акцентуованих, ригідних рис, що в майбутньому призводить до психопатичним особливостям характеру, патологічним формам адаптації, різноманітних форм антисоціальної поведінки [1, с.52].

Причинам виникнення та засобам профілактики і психокорекції девіантної поведінки присвячені праці В.Н. Кудрявцева, Ю. А. Клейберга, Я. І. Гілінського, С. А. Кулакова, П. С. Короленко, Т. А. Донских, Т.В. Кондратенко. У працях О. Конта, Г. де Тарда, А. Кетле, С. Дюркгейма, М. Вебера, Т. Парсонса, Р. Мертон детермінанти девіантної поведінки розглядаються у соціологічному контексті. Наприклад, С. Дюркгейм уважав причиною девіації так звану «аномію». Цей термін позначав стан соціального вакууму, коли старі цінності та норми не відповідають реальним відносинам, а нові ще не сформувались.

Р. Мертон розглядав девіантну поведінку як результат протиріччя між соціальними цінностями та засобами їх досягнення. Члени суспільства мають неоднакові умови для досягнення успіху, але вони можуть адаптуватись до існуючих протиріч за допомогою наступних шляхів: конформізму (повне прийняття соціально схвалених цілей та засобів їх реалізації), інновації (прийняття цілей, відхилення легітимних засобів їх досягнення), ритуалізму (негнучке відтворення заданих шляхів), ретризму (пасивний відхід від виконання соціальних норм, наприклад, у формі наркоманії), бунту (активне заперечення соціальних норм). Конфлікт між цілями та засобами їх досягнення може призводити до аномічної напруги, фрустрації та пошуку протизаконних засобів адаптації, чим частково пояснюється відносно високий рівень злочинності серед нижчих соціальних прошарків.

Вітчизняний дослідник Ю.А. Клейберг розглядає девіантну поведінку як «специфічний засіб зміни соціальних норм та очікувань за допомогою демонстрації особистості ціннісного ставлення до них» [4, с.28]. З цією метою використовуються такі прийоми, як сленг, символіка, мода, вчинок і т.п. Девіантні дії підлітків автор вважає засобом самоствердження та розрядки.

Дослідники біологічних теорій девіацій: Ч. Ломброзо, У. Шелдон, Ф. Гальтон, Г. Айзенк, У. Пирс вважали біологічні особливості важливим фактором, природним ґрунтом, з яким взаємодіють зовнішні умови. До біологічних передумов відносяться: процес онтогенеза, вікові та полові відмінності, загальний стан здоров'я, типологічні якості нервової системи.

Результати дослідження. У рамках проведення дослідження ролі психологічних установок в процесі формування делінквентної поведінки особистості та деяких індивідуально-психологічних рис засуджених за повторні насильницькі злочини нами використовувались наступні тестові методики: методика визначення домінуючого типу психологічної установки Д.М. Узнадзе, методика вивчення характерологічних особистісних рис – опитувальник Кеттела, методика виявлення наявності акцентуацій – опитувальник Шмішека, а також методика виявлення схильності до девіантної поведінки В.Н. Орла.

Гіпотеза дослідження полягає в тому, що у формуванні осіб з делінквентною спрямованістю провідну роль відіграють фіксовані статичні (ригідні) установки антисоціальної спрямованості в поєднанні з індивідуально-психологічними рисами характеру.

На нашу думку, фіксовані ригідні установки, як засіб поведінки в певних обставинах, виступають як несвідомий мотив в аналогічних ситуаціях і призводять до «випадкових» учинень повторних насильницьких злочинів. Такі установки можуть ускладнювати процес соціально-психологічної адаптації даних осіб, заважати засвоєнню соціально позитивного досвіду, налагодженню конструктивних міжособистісних стосунків, що створює негативний прогноз життєвої перспективи суб'єкта та сприяє закріпленню злочинних установок в структурі особистості.

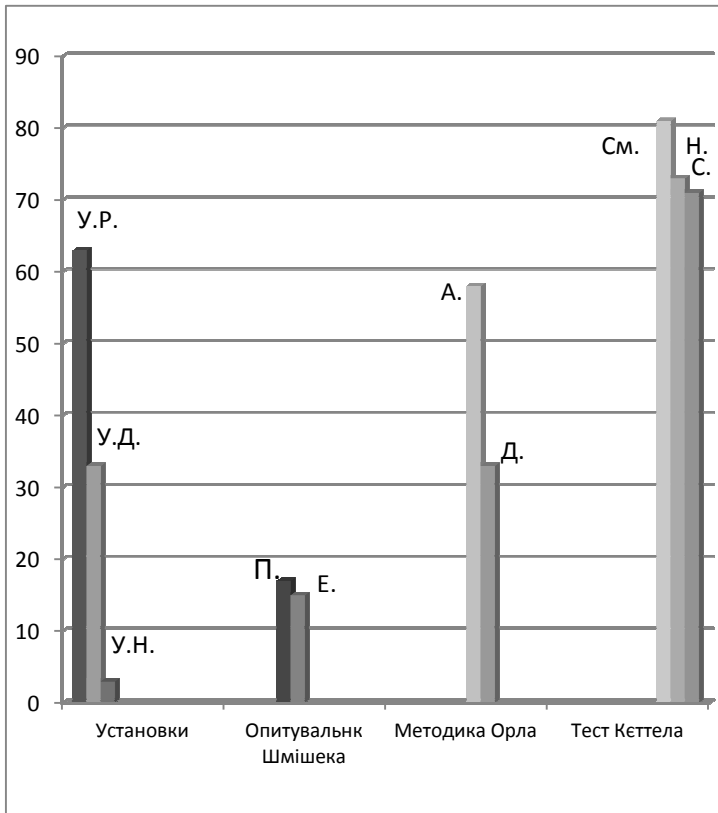
Вибірка формувалась з осіб, що відбувають покарання за вчинення повторних тяжких насильницьких злочинів у Білоцерківській виправній колонії № 35, Бучанській виправній колонії № 85, та Ірпінському виправному центрі № 132 для чоловіків ДПС України в м. Києві та Київській області. Особи, які були відібрані нами для проведення дослідження, були повторно засуджені за статтями КК України, які відповідають меті та завданням дослідження (ст.115 п.п.1, 2, 121 п.п.1,2). У вибірку увійшло 60 осіб віком від 25 до 60 років. Після попереднього визначення вибірки з кожним піддослідним проводилась особиста бесіда для встановлення психологічного контакту, створення атмосфери зацікавленості, ознайомлення з інструкцією методик дослідження.

У результаті проведення бесід із засудженими за допомогою автобіографічного методу було виявлено, що кримінальна діяльність усіх без винятку досліджуваних має свої витoki із девіантної поведінки в підлітковому віці. Початковими причинами своїх протиправних вчинків деякі особи вважають поганий вплив своїх однолітків або старших друзів, значна ж кількість засуджених визнають, що мотивами антисуспільної поведінки було прагнення пригод та безтурботного існування всупереч нормам, які панували в їх мікросередовищі.

Пояснити причини, що спонукали їх до скоєння насильницьких дій, особливо повторно, піддослідним було складно. В більшості випадків дуже була помітна дія таких захисних механізмів, як раціоналізація, проєкція, витіснення. Досліджувані визнавали, що не розуміють, чому вчинили злочин повторно. Дуже часто злочинці даного типу потрапляють в жорстку залежність від обставин, що склалися, наприклад, при нанесенні їм тяжких образ. Але це лише свідчить про особливості даної особистості, її здатність потрапляти до такої залежності. Конфліктна ситуація нездоланно діє на суб'єкта і призводить до вчинення злочину ніби то повз його волі. Особливий інтерес викликає явище повторного скоєння насильницького злочину через деякий час після звільнення тією ж самою особою, яка вже відбувала покарання за вчинення аналогічного діяння.

У результаті дослідження психологічних установок злочинців з насильницькою спрямованістю було виявлено, що 63% піддослідних даної вибірки мають фіксовані ригідні установки, 33% – динамічні установки і лише 3% – нефіксовані установки. Дані представлені у вигляді діаграми

(Рис.1). 60% засуджених мали від трьох до шести судимостей, тобто майже все життя провели в місцях позбавлення волі, 40% засуджені вдруге.

Умовні значення: У.Р. – установки ригідні, У.Д. – установки динамічні, У.Н. – установки нефіксовані, П. – педантичність Е. – емотивність, А. – адиктивність, Д. – делінквентність, См. – самоконтроль, Н. – нормативність, С. – сміливість

Рис. 1. Результати досліджень засуджених за повторні насильницькі злочини

Розглянемо більш детально результати дослідження відповідно до основних параметрів методик. Результати тестування за опитувальником Шмішека, які перевищували норму, виявились за шкалами педантичності – 17% та емотивності – 15%. На нашу думку, притаманні емотивному типу чутливість, схильність до глибоких внутрішніх переживань, легкість виникнення реактивних депресій та надмірна вимогливість, стійкість афекту, схильність до нав'язливих станів педантичного типу у поєднанні з ригідною установкою можуть формувати профіль особистості з надмірно чутливим «Я», занадто серйозно сприймаючим неприємності, стреси,

образи, низькою толерантністю до фрустрації, ригідністю емоційних станів та форм поведінки. Ми вважаємо, що ці якості можуть порушувати саморегуляцію особистості, особливо у конфліктних ситуаціях, в яких суб'єкти можуть бути емоційно неадекватними, злопам'ятними, нездатними до опанування хворобливої вразливості та прагнення завершити ситуацію, обов'язково помститися образнику.

За методикою виявлення схильності до девіантної поведінки В.Н. Орла було визначено перевищення за шкалами З (адиктивність) – 58% та 7 (делінквентність) – 33%. На нашу думку, дані характеристики свідчать про схильність до стійких залежних стереотипів поведінки, наявність сформованих стійких адиктивних та делінквентних установок та наявність внутрішньої готовності індивідів до їх реалізації. Це призводить до закріплення даних форм поведінки і посилює соціальну дезадаптацію та деформацію особистості.

У опитувальнику Кеттєла домінуючими виявились показники по шкалам Q3 – самоконтроль, сильна воля, дисциплінованість, G – нормативність, рішучість – 73%, Н – сміливість, авантюризм – 71%. На нашу думку, ці якості мають місце саме у антисоціальній спрямованості особистості, проявляються у протистоянні соціальним нормам, є проявами стійких кримінальних установок, які формуються під впливом жорстких вимог обов'язкового дотримання норм та правил кримінального світу.

Висновки. Дослідження психологічних установок та індивідуально-психологічних особливостей засуджених за повторні насильницькі злочини показало, що роль фіксованих психологічних установок в процесі формування делінквентної поведінки є значною. За умови повторюваності протиправних вчинків активність даного виду входить в систему диспозиційних установок особистості, стає стійкою індивідуальною якістю, регулює поведінку у відповідних ситуаціях, що сприяє закріпленню антисоціального досвіду. Зроблені висновки дають змогу визначити пріоритетні напрями профілактики та корекції девіантної поведінки, а саме необхідність впливу насамперед на систему диспозиційних установок суб'єкта. **Для продовження дослідження** заплановано створення методик психологічної корекції ригідних психологічних установок та впровадження в практичну діяльність.

Список використаних джерел:

1. Антонян Ю. М. Личность преступника / Ю. М. Антонян, В. Е. Эминов. – Москва : Норма, 2010. – 366 с.
2. Змановская Е. В. Девиантология / Е. В. Змановская. – Москва : Академия, 2003. – 288с.
3. Леонгард К. Акцентуированные личности / Карл Леонгард. – Киев : Выща школа, 1989. – 375 с.
4. Клейнберг Ю. А. Психология девиантного поведения / Ю. А. Клейнберг. – Москва : Сфера, 2001 – 160 с.
5. Криминология / [под ред. Кудрявцева В. Н., Эминова В. Е.] – Москва : Юрист, 1997. – 308 с.
6. Норакидзе В. Г. Методы исследования характера личности / В. Г. Норакидзе. – Тбилиси : Мецниереба, 1975. – 242 с.

7. Овчинский С. С. Преступное насилие. Преступность в городах / С. С. Овчинский. – Москва : Инфра, 2007. – 407 с.
8. Узнадзе Д. Н. Психология установки / Д. Н. Узнадзе. – Санкт-Петербург : Психология-Классика, 2001. – 414 с.
9. Ядов В. А. Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности / В. А. Ядов. – Ленинград : Наука, 1979. – 264 с.

REFERENCES:

1. Antonian, Yu.M., & Eminov, V.E. (2010) *Lichnost prestupnika [Criminal personality]* – Moskva: Norma [in Russian].
2. Zmanovskaia, E.V. (2003) *Deviantolohiia [Deviantology]*. – Moskva, Akademija [in Russian].
3. Leonhard, K. (1989) *Aktsentuirovannye lichnosti [Accentuated personalities]*. – Kiev, Vyshcha shkola.
4. Kleiberhg, Yu.A. (2001) *Psikholohiia deviantnoho povedeniia [Psychology of deviant behavior]*. – Moskva: Sfera [in Russian].
5. Kudriavtsev, V.N., & Eminov, V.E. (Eds.). (1997) *Kriminolohiia [Criminology]*. – Moskva: Jurist [in Russian].
6. Norakidze, V.G. (1975) *Metody issledovaniia kharaktera lichnosti [Methods of personality's character examinatioin]*. – Tbilisi, Mecniereba, 43-50 [in Russian].
7. Ovchinskii, S.S. (2007) *Prestupnoe nasilie. Prestupnost v horodakh [Criminal violence. The violence in cities]*. – Moskva, Infra, 31-33 [in Russian].
8. Uznadze, D.N. (2001) *Psikholohiia ustanovki [Psychology of attitude]*. – Sankt – Peterburg: Psikhologiiia-Klassika [in Russian].
9. Yaadov, V.A. (1979) *Samorehuliatsiia i prohnozirovanie sotsialnoho povedeniia lichnosti [Self-adjustment and prediction of person's social behavior]*. Leningrad: Nauka [in Russian].

Новикова Е. Н. Роль психологической установки в формировании девиантного поведения. Рассматривается механизм влияния психологических установок личности на процесс формирования девиантного поведения. Особое внимание уделяется рассмотрению делинквентного поведения как одного из видов девиантного поведения. Приведены результаты исследования психологических установок и индивидуально-психологических особенностей осужденных за повторные насильственные преступления. Сделанные выводы дают возможность определять причины девиантного поведения, а также выбрать способы для его профилактики и психологической коррекции.

Ключевые слова: девиантное поведение, делинквентность, психологическая установка, диспозиции, бессознательное, насильственная преступность, профилактика, психологическая коррекция.

Novikova K. M. Role of psychological attitudes in deviant behavior development. The article is devoted to the mechanism of psychological attitude influence to deviant behavior development. Aspects of the concept are examined in the article from the point of views of native and foreign scientists, a

structure of violent criminals' psychological attitudes is analyzed as well as their other individual psychological features. Psychological attitudes are forms of unconscious mental human activities. They are fixed in person's system of values when they are repeated and have influence on person's behavior. This research is conducted taking into account that the crimes of violence are often characterized as «without reason», are committed with cruelty, inflicting irreparable harm to people's life and to health. In our view, it is important to reveal a role of psychological attitudes as an unconscious component in the structure of a personality of a violent criminal. The theory of attitude is examined in the framework of D.N.Uznadze views. Delinquent behavior as one of forms of deviant behavior is at the center of attention of the examination. There are initial results of research of the convicts who committed repeated crimes of violence. Results of the research of psychological features of criminals with violent orientation, including their unconscious sphere, can be actual for determination of reasons of deviant behavior; choosing of the methods for its effective preventing and psychological correction, especially for convicts in the places of imprisonment and also during rehabilitation after serving of punishment.

Key words: *deviant behavior, violent criminality, unconscious, psychological attitudes, dispositions, delinquent behavior, preventive measures, psychological correction.*

УДК 159.923.3

ФЕНОМЕН САМОСТІЙНОСТІ В КОНТЕКСТІ АДАПТИВНИХ ПРОЦЕСІВ

Павлюк М.М.,

кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Ужгородського національного університету, м. Ужгород, Україна

У статті розглядаються психологічні механізми розвитку самостійності як особистісної якості майбутніх фахівців. Передумови становлення окремих компонентів самостійності та їх процесуальні аспекти. Розкрито потенціал психологічних теорій особистості у контексті пророди самостійності, глибинних витоків феномена вивченої безпорадності як протилежного полюса самостійності, що має вирішальне значення у контексті розуміння адаптивних процесів. Підкреслено роль внутрішньої мотивації, джерелом якої є потреба в автономності та самовизначенні. Наведено переконливі докази, що для людини життєво важливо бути незалежною, здатною до самовизначення та діяти у відповідності до своєї мотивації, що йде зсередини, а не контрольованої зовні. Визначено перспективи застосування закономірностей розвитку самостійності особистості майбутніх фахівців у процесі їх професійної підготовки.

Ключові слова: *самостійність, майбутні фахівці, професійна підготовка, вивчена безпорадність, компоненти самостійності, адаптивні процеси.*

Актуальність дослідження. Однією із системотвірних якостей особистості є її самостійність, що набуває особливої ваги в умовах